

УДК 811.161.2: 81'374

Паночко М. М.

ЛЕКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано лексичні особливості юридичних термінів, які фіксуються в українських джерелах початку ХХ століття. Описано особливості полісемії, омонімії, синонімії та антонімії української юридичної термінології.

Ключові слова: українська юридична термінологія, багатозначність слова, антоніми, омоніми, синоніми.

Паночко М. М. Лексические особенности украинской юридической терминологии начала ХХ века. – Стаття.

В статье проанализированы лексические особенности юридических терминов, зафиксированных в украинских источниках начала ХХ века. Описаны особенности полисемии, омонимии, синонимии и антонимии украинской юридической терминологии.

Ключевые слова: украинская юридическая терминология, многозначность слова, антонимы, омонимы, синонимы.

Panochko M. M. Lexical peculiarities of the Ukrainian juridical terminology at the beginning of the 20th century. – Article.

Taking into consideration conditions of Ukrainian juridical terminology functioning at the beginning of the 20th century the author tries to reveal and investigate peculiarities of its polysemy, homonymy, synonymy and antonymy resorting to various linguistic methods.

Key words: Ukrainian juridical terminology, significance of word, antonyms, homonyms, synonyms.

Основа для розвитку української суспільно-політичної термінології склалася уже в ХІХ ст. Упродовж століття словниковий склад української мови переживав справжню революцію. Взаємодія споріднених літературних мов, літературні контакти, передусім міжслов'янські зв'язки у період національного відродження відчутно збагатили лексичний склад української мови. Соціально-історичні умови, що впливали на особливості мовної ситуації в Україні, багато в чому визначали характер розвитку її юридичної термінології.

Досягнення наукової думки початку ХХ ст. активізували потенційні засоби мови для розвитку, збагачення й стабілізації термінології у кожній із наук. Питання порядкування термінів у правничій сфері набуло особливого значення. Сформувавшись, юридична термінологічна лексика поступово ставала компонентом самої мови, її внутрішнім надбанням. Звичайно, наука постійно нагадувала про себе, викликаючи до життя все нові й нові спеціальні назви, окремі з яких зберегли вузькоспеціальне значення, а більшість ставали надбанням широкого загалу.

Проблема становлення юридичної термінології вже була предметом досліджень в українському мовознавстві (праці Н.В. Артикуці [1], М.Б. Вербенец [2], І.М. Кочан [6], М. Мозера [5], О.А. Сербенської [8] та ін.), однак особливості семантичних процесів в юридичній термінології, зафіксованої у словниках початку ХХ ст. та її зв'язок із сучасною українською юридичною термінологією все ще потребує детального розгляду та вивчення.

Мета статті – виявити та дослідити особливості полісемії, омонімії, синонімії та антонімії української юридичної термінології початку ХХ ст. Для висвітлення цього завдання потрібно звернути увагу на умови функціонування юридичної

термінології цього періоду, застосувати описовий метод, що реалізується через прийоми лінгвістичного спостереження та лексикологічного зіставлення. Частково використовується зіставний метод для вияву специфічних рис лексичних одиниць.

Важливо відзначити, що у науковій літературі однією з основних ознак терміна визнається його однозначність, тобто співвіднесеність лише з одним поняттям. Вимога наявності одного значення у термінах сформульована і виражена у лінгвістичних дослідженнях науково-дослідного і навчального характеру, зокрема у працях Р.О. Будагова, Л.А. Булаховського, Д.С. Лотте. Інші науковці, зокрема Б.М. Головін, О.А. Земська, Н.А. Ляшук, менш категорично розглядають питання про однозначність термінів, визнаючи тенденцію до однозначності у термінології.

Полісемія, що її традиційно вважають хибою термінології, є суттєвим недоліком юридичної термінології. Аргументується це тим, що при наявності полісемії термін втрапить першу і найважливішу функцію – розрізнення, з одного боку, а з іншого – «сама природа знака-терміна з однозначним співвідношенням позначуваного і позначеного не дає йому ніяких передумов для полісемії» [3, 65].

Деякі дослідники, зокрема В. Даниленко, виправдовують явище полісемії в термінології, яке в основному виявляється як категорія багатозначності і «на основі метонімічного та синекдохального перенесення значення» [3, 205]. Вагомою, на наш погляд, є позиція О.С. Ахманової, В.П. Даниленко, І.С. Куликової, які визнають термінологію частиною загальнолітературної мови, а отже, терміни, на думку мовознавців, реалізують усі ті лексико-семантичні процеси, за якими розвивається словниковий склад літературної мови в цілому: звуження та розширення значення, перенесення

за суміжністю чи схожістю та деякі інші. На наш погляд, полісемія в термінотворенні – явище неминуче і природне.

Однак для системної єдності юридичної термінології необхідно, аби при позначенні в нормативному тексті певного поняття послідовно вживався один і той самий термін, а при позначенні різних понять, що не збігаються між собою, завжди використовувалися різні терміни, тобто йдеться про функціональну точність вислову. Інакше можливі поняттєва плутанина, нечіткість і навіть помилки у правовій діяльності. У зв'язку з цим зрозуміло, чому про необхідність єдності юридичної термінології говорять практично всі вчені, що займаються проблемами термінології.

На основі розщеплення значень полісемантів у термінології виникають омоніми. Визначити межу між полісемією та омонімією досить складно, для цього необхідно розглядати зовнішні й внутрішні ознаки в нерозривній єдності, брати до уваги наявність чи відсутність внутрішнього смислового зв'язку між значеннями співзвучних слів, і лише при втраті мотивування спільної ознаки в семантичній структурі слів вважати їх омонімами. Одним з найважливіших аспектів єдності юридичної термінології є необхідність уникнення в законодавчих текстах термінів із різним значенням і однаковим звуковим складом. Це, по-суті, за мовними функціями – термінологічна омонімія.

Проблема омонімії в західноукраїнських джерелах існувала у зв'язку з неунормованістю та недосконалістю наявних юридичних словників. Словники часто не відповідали вимогам та потребам реальної юридичної практики, адже потреби життя висували перед термінологією нові вимоги.

Ці лексикографічні праці фіксували цілу низку проблем щодо вживання юридичної термінології: це і паралельне застосування, часом навіть у межах одного тексту, двох термінів для характеристики одного й того ж поняття (*правничий* і *правний*, *речинець* і *термін* та ін.); це і омонімія, коли один український термін вживається для позначення зовсім різних юридичних понять (*угода* може бути відповідником поняття *порозуміння* і *транзакція*; *договір* – документ та договір про щось між кимось, *термін* визначається в системі українських правовідносин і як час виконання певної правової чи договірної дії, і як період позбавлення волі внаслідок скоєння злочину та ін.).

Омонімія, яка виникає між термінами різних терміносистем, не має таких негативних наслідків, як міжмовна, особливо при перекладі текстів близькоспоріднених мов, як, наприклад, з української на польську і навпаки. У таких випадках дуже легко припуститися помилки, яка може суттєво змінити обсяг і логічну стрункість інформації. Наприклад, термін *держава* (країна з її вну-

трішнім порядком), який не має нічого спільного з пол. *dzierżawa* (оренда). Однак ще в першій половині ХХ ст. в галицьких правничих часописах вживалося запозичене польське значення «оренда» паралельно з іншим значенням, що є в українській літературній мові [2, 24].

Термінологічна омонімія може викликати змішування значення понять у правовому акті, тому її необхідно максимально редагувати, що також дозволить уніфікувати юридичну термінологію та досягти єдності смислів у правовій сфері.

Розглядаючи українську юридичну термінологію, слід звернути особливу увагу на антоніми, які в цій терміносистемі займають вагоме місце, адже будь-яке явище, поняття, предмет сприймається глибше і яскравіше при зіставленні чи протиставленні, віднаходженні антитези, діаметрально протилежного значення. Для встановлення антонімічності наукових понять визначальним є з'ясування семантики терміна.

Антонімія термінів властива юридичним текстам початку ХХ ст. переважно в тому випадку, коли термінами стають якісно-оцінні поняття (*винний*, *провинен*, *виноватий* – *невиноватий*, *невинний*, *неповинний*, *безвинний*; *доказане*, *заосмотрене доказами* – *недоказаність*, *брак доказу*), або лексеми, що виражають дію (*запобігти чомусь* – *призвести до чогось*). Частково антоніми можна визначити і серед назв предметів (іменників) (*призволене*, *дозвіл*, *поблажене*, *призвіл* – *заборона*, *заповіджене*; *правотар*, *адвокат*, *речник* – *прокуратор*, *прокурор* та ін.). Антоніми, що використовувалися в тогочасній юридичній термінології, могли мати кілька антонімічних пар у межах одного нормативного акту. Проте зазначимо, що термінам в субмові права, в основному іменникам, що досягли у своєму вживанні однозначності, антонімія не властива.

Антонімія в юридичній термінології, як і в кожній іншій, відіграє виключно позитивну роль в організації терміносистеми. Антонімічні відношення дозволяють виділити глибинну сутність протиставлених понять, допомагають визначити місце кожного терміна в юридичній термінології і сприяють системному та цілісному сприйняттю наукової інформації.

Мовознавці по-різному визначають і трактують синоніми: одні з них визнають синонімами лише слова, які повністю збігаються за своїм значенням, тобто є тотожними; інші вважають синонімами також слова, близькі за значенням. Синоніми в тексті виконують доволі різні функції: це засіб тонкої диференціації, засіб вираження експресії, створення стилістичних розрізень, емоційних відтінків та оцінок. Проте правнича мова не потребує додаткової експресії. Тому необхідність вживання синонімів у такому тексті

обмежена. Синоніми в юридичному тексті, за дослідженнями вчених, скоріше виявляють не відтінки значень, а відтінки часу прийняття певних законів. Тому в кожному окремому випадку необхідною є обов'язкова ідентифікація семантичних еквівалентів, історичний підхід до них і велика обережність у використанні.

До екстралінгвальних факторів, які спричинили виникнення синонімії в українських юридичних текстах першої половини ХХ ст., можна додати варіації семантико-стильових зіставлень і протиставлень, що виявляються у співвіднесеності запозиченого та «свого» або давно запозиченого терміна і того, що має відтінок «іншомовного». У таких випадках маємо справу з контекстуальним заміщенням різних за обсягом значення понять, поверненням запозиченому слову (виразу) «справжнього» значення, заміщенням поняття його розгорнутим семантичним еквівалентом.

Розглянемо синонімічні ряди, похідні від різних твірних основ, які зафіксовані в лексикографічних джерелах Західної України: *акт, діланє, чинність* [1, 178]; *арештант, придержанець, вязень* [2, 23]; *вывідець, шпигунь, соглядатель* [4, 24]; *надзорець, доглядник, інспектор* [1, 193]; *дописувач, кореспондент* [1, 214]; *обезпеченє, асекурація* [2, 432]; *переписка, дописованє, кореспонденція* [1, 214]; *прибочникъ, адъютантъ* [4, 6]; *списанье, постись, конскрипція* [4, 54]; *управа, заряд, адміністрація* [1, 438] тощо.

Ці терміни-синоніми мають однакове значення і можуть замінювати один одного без зміни семантики, але вони відрізняються стилістичними відтінками. Запозичення у зв'язку із втратою внутрішньої форми безпосередньо виражають термінне значення, а українські терміни зберігають асоціативний зв'язок з лексикою української мови. Тому в наукових працях перевагу надавали юридичним термінам іншомовного походження, у науково-популярних виданнях частіше вживали їх українські відповідники. Проте більшість термінів утворені на українській народно-розмовній основі.

Словотвірні синоніми вперше в українському мовознавстві описує І.І. Ковалик, виділяючи два різновиди: гомоосновні та гетероосновні [4, 305]. У юридичній термінології досліджуваного періоду трапляється значна кількість словотвірних синонімів:

1. Гомоосновні синоніми, тобто спільнокореневі похідні, які мають тотожні або близькі лексичні та словотвірні значення, незалежно від того, як вони утворені: *вивідник, вивідець* [1, 193]; *вимушенє, вимус* [1, 210]; *власник, властитель* [1, 84]; *дань, данина, дачка* [3, I, 357]; *державець, держитель* [1, 191]; *доказанье, доказъ* [4, 58]; *засуд, засудженє* [2, 209]; *надавець, надавник* [1, 25]; *обвинський, обвиненець* [4, 38]; *позовниця, позовнич-*

ка [1, 205]; *посідник, посідач* [1, 52]; *призволенє, дозвіл* [1, 94]; *самоволя, самовільність* [2, 83]; *службодачник, службодавець* [1, 73]; *спротивленє, спротив* [1, 92]; *оуговорь, договорь* [4, 55] тощо.

2. Гетероосновні синоніми, тобто такі, у яких відмінними є і твірні основи, і словотвірні суфікси: *вербунок, затаганє, набір* [1, 21; 3, I, 134]; *виконуванє, справованє* [1, 35]; *діловодець, справничник* [1, 157]; *оборонець, зацтитник, речник* [1, 20]; *перемитникъ, пачкаръ* [4, 193; 2, 211]; *спадщина, дідицтво* [1, 106]; *схователь, покладопрімець* [4, 58]; *убуток, шкода, кривда* [1, 93]; *утеча, збігство* [1, 103] та ін.

Структурні синоніми – це терміни різних структурних рівнів. Переважно це поєднання складеного і простого термінів: *авскультант, судовий прислухач* [1, 153]; *адюнкт, судовий помічник* [1, 153]; *віритель, виказуючий належність* [1, 232]; *декрет, настановляюче письмо* [1, 69]; *депеша, скоро вість* [4, 58]; *доживотє, досмертне уживанє* [2, 8]; *едикт, зазивний обклик* [1, 446]; *інспекторат, надзирна власть* [1, 193]; *конфіскація, забранє маєтку* [1, 209]; *маніфестъ, повелительный вирокъ* [4, 143]; *секвестр, примусовий завідовник* [1, 340] тощо.

Структурні синоніми переважно не відрізняються один від одного ні семантично, ні стилістично. Заміну складеного терміна простим пояснюємо бажанням зменшити кількість слів у висловлюванні або прагненням не повторювати його кілька разів. До того ж складені терміни тут – це в основному українські відповідники, які слугували для перекладів латинізмів чи германізмів. Деякі з них були створені укладачами перекладних словників, але більшість була взята з розмовних джерел.

Паралельне використання в межах однієї терміносистеми цілком рівноправних із погляду загальнолітературної мови синонімів заважає її нормальному функціонуванню, адже користувач-практик підходить до термінології зі своїми прагматичними мірками. Він прагне не тільки точності, а й автоматизму у володінні своїм термінологічним апаратом. Проте відсутність певного відповідника у самій мові, і отже, потреба в його створенні, далеко не завжди завершувалася винайденням одного бездоганного в усіх аспектах еквівалента, а частіше «реалізовувалася в появі кількох слів шляхом «намацування» семантично найточнішого і стилістично найдоречнішого з них» [9, 8].

Вважаємо, що синонімія є небажаним явищем у термінології, на противагу літературній мові в цілому, і засвідчує процес формування і становлення, тому на певних етапах розвитку без синонімії не обходиться жодна терміносистема. Але, враховуючи специфічні, іноді вкрай несприятливі умови формування української наукової мови у стані без-

державності, коли проводилась тенденція уніфікації, наявність значного розмаїття при найменуванні правничих реалій слід вважати позитивним явищем. Сьогодні перебуваємо у стані потреби збору і фіксації синонімічних назв на позначення юридичних термінів. Цьому, зокрема, має сприяти і аналіз української юридичної термінології початку ХХ ст. За більш сприятливих умов розвитку української юридичної термінології можна буде успішно провести відбір кращих найменувань.

Точне та однозначне визначення юридичних термінів досягається лише при максимально чіткому і небагатослівному визначенні в нормативних актах. Логіка понятійності в цьому випадку визначає мовну форму юридичної категорії.

Відзначимо, що способом уникнення синонімії та багатозначності є також уніфікація та стандартизація юридичної термінології.

Отже, повна уніфікація юридичної термінології – важлива передумова підвищення формальної визначеності права, ліквідації суперечностей у розумінні правових текстів, підвищення їхньої доступності. За загальним правилом, більш впорядкований у термінологічному аспекті текст більшою мірою сприяє досягненню необхідної ефективності, ніж менш впорядкований. Ця вимога завжди ставилася до правових текстів, проте не завжди необхідною мірою дотримувалася, про що свідчить аналіз української юридичної термінології початку ХХ ст.

Література

1. Артикуца Н.В. Мова права і юридична термінологія : [навч. посібник] / Н.В. Артикуца. – К. : Стило, 2002. – 196 с.
2. Вербенец М.Б. Кілька зауваг щодо омонімічних пар (із досліджень над міжмовними юридичними омонімами) / М.Б. Вербенец // Мовні і концептуальні картини світу. – Вип. 13. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 22–28.
3. Даниленко В.П. Русская термінологія : Опыт лингвистического описания / В.П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
4. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Вибрані праці / І.І. Ковалик. – Івано-Франківськ, Львів : Місто НВ, 2007. – 404 с.
5. Мозер М. Причинки до історії української мови / за заг. ред. С. Вакуленка. – Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2008. – XVI, 832 с.
6. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство : [підручник] / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
7. Прадід Ю. Юридична лінгвістика (проблематика досліджень) / Ю. Прадід // Мовознавство. – 2002. – № 4–5. – С. 21–25.
8. Сербенська О.А. Про розроблення української юридичної термінології / О.А. Сербенська // Радянське право. – 1958. – № 4. – С. 106–112.
9. Тараненко О.О., Брицин В.М. Російсько-український словник (сфера ділового спілкування) / О.О. Тараненко, В.М. Брицин. – К. : Рідна мова, 1996. – 287 с.
10. Трач Н.С. Словники галицької правничої термінології II половини XIX – початку ХХ століття / Н.С. Трач // Українське мовознавство. Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 38. – К., 2008. – С. 248–251.
11. Hałas B. Terminologia języka prawnego / B. Hałas. – Zielona Góra : Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. T.Kotarbińskiego, 1995. – 107 s.
12. Leksykon prawniczy / Aut. : J. Braciak et al.; pod red. U. Kaliny-Prasznic. – 2 wyd. uzup. i poszerz., stan prawny na dzień 30.03.1999 r. – Wrocław : Atla 2, 1999. – 620 s.

Джерела ілюстративного матеріалу

13. Левицький К. Німецько-український правничий словар / К. Левицький. – Відень, 1920. – 494 с.
14. Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних / уклад. К. Левицький. – Л. : НТШ, 1893. – 528 с.
15. Словарь української мови / упоряд. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. – Т. 1–4. – К. : Наук. думка, 1996–1997.
16. Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs. Von der Commission für slavische juridisch-politische Terminologie. Deutsch-ruthenische Separat-Ausgabe. – Wien : Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1851. – 296 s.